ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

ISPAN BADIIY DISKURSIDA SOMATIK FRAZEOLOGIZMLARNING KOGNITIV VA LINGVOKULTUROLOGIK TALQINI

Djalilova Sarvaroy Mexrojovna[1], Muzafarova Sitora Anvarovna[2]
[1]Samarqand Davlat Chet Tillari Instituti, Dotsent(Phd)
[2]Samarqand Davlat Chet Tillari Instituti talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada ispan badiiy diskursida qo‘llaniladigan somatik frazeologizmlarning kognitiv va lingvokulturologik xususiyatlari tizimli ravishda tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi somatik komponentlar asosida shakllangan frazeologik birliklarning semantik tuzilishi, ularning inson tafakkuridagi konseptual modellarga bog‘liqligi hamda milliy-madaniy kontekstdagi talqinini aniqlashdan iborat.

Kalit so‘zlar: somatik frazeologizm, lingvokulturologiya, kognitiv lingvistika, konseptual metafora, badiiy diskurs, ispan tili, frazeosemantika, madaniy kod.

Kirish

Zamonaviy tilshunoslikda til birliklarini o‘rganishda antropotsentrik yondashuvning ustuvorlik kasb etishi natijasida frazeologik tizim, ayniqsa somatik frazeologizmlar alohida ilmiy qiziqish uyg‘otmoqda. Chunki bunday birliklar tilning faqat leksik-semantik qatlamini emas, balki inson tafakkuri, psixologiyasi va madaniy tajribasini ham o‘zida mujassam etadi. Inson o‘z borliqni idrok etish jarayonida avvalo o‘z tanasi orqali tajriba orttiradi va aynan shu tajriba til vositasida konseptuallashtiriladi. Natijada tana a’zolari nomlari asosida shakllangan frazeologik birliklar abstrakt tushunchalarni ifodalashning universal modeli sifatida namoyon bo‘ladi.

Somatik frazeologizmlar badiiy diskursda ayniqsa faol qo‘llanilib, ular orqali qahramonning ichki kechinmalari, ruhiy holati va ijtimoiy pozitsiyasi obrazli tarzda ifodalanadi. Shu jihatdan ular nafaqat lingvistik birlik, balki badiiy-estetik vosita sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, ispan badiiy matnlarida somatik komponentlar asosida shakllangan iboralar yuqori darajada ekspressivlik va semantik chuqurlik bilan ajralib turadi. Bu esa ularni kognitiv va lingvokulturologik nuqtayi nazardan tahlil qilish zaruratini yuzaga keltiradi.

Kognitiv lingvistika doirasida ishlab chiqilgan konseptual metafora nazariyasi somatik frazeologizmlarning mohiyatini tushuntirishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu nazariyaga ko‘ra, inson tafakkuri tanaviy tajribaga asoslanadi va abstrakt tushunchalar aynan shu tajriba orqali shakllanadi. Biroq bunday yondashuv ko‘proq universallikka urg‘u berib, milliy-madaniy tafovutlarni yetarli darajada ochib bermaydi. Shu bois somatik frazeologizmlarni to‘liq anglash uchun lingvokulturologik yondashuv bilan integratsiyalashgan holda o‘rganish muhim hisoblanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi ispan badiiy diskursida somatik frazeologizmlarning kognitiv va lingvokulturologik xususiyatlarini aniqlash, ularning semantik shakllanish mexanizmlarini tahlil qilish hamda madaniy kontekstdagi funksional rolini ochib berishdan iborat.

Adabiyotlar sharhi va metod

Somatik frazeologizmlarni o‘rganish zamonaviy tilshunoslikda kognitiv va lingvokulturologik yondashuvlar kesishgan nuqtada rivojlanmoqda. Tadqiqotchi F. Vakk somatik frazeologizmlarni struktur jihatdan tasniflashga e’tibor qaratib (Vakk, 1964), frazeologik materialni tizimlashtirishga hissa qo‘shgan, biroq bu yondashuv semantik va konseptual chuqurlikni yetarli darajada yoritmaydi.

Zamonaviy o‘zbek va qiyosiy tadqiqotlarda somatik frazeologizmlar ko‘proq lingvokulturologik yo‘nalishda o‘rganilmoqda. Tadqiqotchi Sh.R. Usmonova somatik birliklarni keng talqin qilish zarurligini ta’kidlab, ularni faqat tana a’zolari bilan cheklamaslikni taklif etadi (Usmonova, 1998). Ushbu yondashuv ilmiy doirani kengaytiradi, biroq tasnif chegaralarining noaniqlashuviga olib kelishi mumkin. Tadqiqotchi Batirxanova M. O. somatik frazeologik birliklarni qiyosiy tahlil asosida o‘rganib, ularning tillararo umumiylik va farqlarini aniqlaydi (Batirxanova, 2022), ammo kognitiv mexanizmlar chuqur yoritilmagan.

Tadqiqotchi S.M. Djalilova va Normamatov O. O. ispan va o‘zbek tillaridagi somatik frazeologizmlarni madaniy-semantik jihatdan solishtirib, ularni til o‘qitish jarayoniga tatbiq etish imkoniyatlarini ko‘rsatadi (Djalilova, Normamatov, 2026), biroq badiiy diskursdagi funksional-pragmatik jihatlar yetarli darajada ochib berilmagan. Tadqiqotchi Sidikova F. S. ispan tilidagi frazeologizmlarning semantik xususiyatlarini tahlil qilgan bo‘lsa-da, somatik komponentlarning lingvokulturologik yuklamasi tizimli tarzda yoritilmagan. Shunday qilib, mavjud tadqiqotlarda somatik frazeologizmlar alohida yo‘nalishlar kesimida o‘rganilgan bo‘lib, ularning semantik, kognitiv va lingvokulturologik xususiyatlari integrativ tarzda yetarli darajada tadqiq etilmagan.

Muhokama va natijalar

Mazkur tadqiqot doirasida ispan badiiy matnlari asosida somatik frazeologizmlar semantik, kognitiv va lingvokulturologik jihatdan kompleks tahlil qilindi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, somatik frazeologizmlar til tizimida oddiy nominativ birliklar emas, balki insonning tanaga asoslangan tajribasi orqali shakllangan murakkab konseptual tizimni ifodalaydi. Ular orqali abstrakt tushunchalar konkret, sezilarli va idrok qilinadigan obrazlar orqali ifodalanadi, bu esa ularning badiiy diskursdagi funksional yuklamasini keskin oshiradi.

Emotsional semantik qatlamni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, ispan badiiy matnlarida hissiy holat bevosita emas, balki tana orqali ifodalanadi. Masalan, *“se le partía el corazón”* (El patito feo, p. 5) iborasida iztirob yurakning “bo‘linishi” orqali beriladi. Bu yerda yurak biologik organ sifatida emas, balki hissiy markaz sifatida konseptuallashtiriladi. Muhim jihat shundaki, hissiyot abstrakt shaklda emas, balki jismoniy zararga tenglashtiriladi, natijada o‘quvchi uni sezilarli darajada “his qiladi”. Xuddi shunday, *“se le llenaron los ojos de lágrimas”* (p. 5) iborasida ichki emotsiya ko‘z orqali tashqi shaklga chiqadi. Bu yerda semantik jarayon ichki kechinmadan vizual belgiga o‘tadi, natijada hissiy holat ko‘rinarli shaklga ega bo‘ladi. *“Muerta de miedo”* (Blancanieves, p. 85) birligida esa qo‘rquv maksimal darajada intensivlashtirilib, o‘lim holatiga tenglashtiriladi. Bu mubolag‘a orqali emotsiya ekstremal darajaga olib chiqiladi.

Psixologik semantik qatlamda somatik frazeologizmlar ichki kechinmalarni jismoniy harakat orqali ifodalaydi. *“Agachó la cabeza”* (El patito feo, p. 5) iborasida boshni egish harakati psixologik taslimlikni bildiradi. Bosh insonning ijtimoiy maqomi va nazorat markazi sifatida talqin qilinadi, uni pastga tushirish esa ichki bosim va ijtimoiy “pasayish”ni ifodalaydi. *“Cerró los ojos con fuerza”* (p. 5) iborasida esa ko‘z idrok vositasi bo‘lishiga qaramay, uni yopish orqali qahramon voqelikdan vaqtincha uziladi. Bu psixologik himoya mexanizmi sifatida ishlaydi. *“No se atrevió a abrirla”* (Barba Azul, p. 29) iborasida esa harakatning yo‘qligi psixologik to‘siq natijasi sifatida yuzaga keladi. Bu yerda somatik komponent bevosita ifodalanmagan bo‘lsa-da, harakatning amalga oshmasligi tanaviy imkoniyat emas, balki ichki qo‘rquv bilan belgilanadi.

Ijtimoiy semantik qatlamda qo‘l komponenti markaziy rol o‘ynashi aniqlandi. *“Le tendió la mano”* (El patito feo, p. 5) iborasida yordam berish qo‘l uzatish orqali ifodalanadi. Bu yerda jismoniy harakat ijtimoiy munosabatga aylanadi. O‘quvchi yordam tushunchasini abstrakt emas, balki tanish jismoniy obraz orqali qabul qiladi. *“Pedir la mano”* (Barba Azul, p. 27) iborasida esa qo‘l nikoh institutining lingvokulturologik belgisi sifatida ishlaydi. Bu yerda tana elementi ijtimoiy marosim darajasiga ko‘tariladi. *“Tomar la mano”* (p. 30) iborasida esa qo‘l yaqinlik, nazorat yoki hukmronlikni ifodalovchi vositaga aylanadi. Bu birliklarda qo‘l insonning tashqi dunyoga ta’sir ko‘rsatish vositasi sifatida konseptuallashtiriladi.

Kognitiv semantik qatlamda ko‘z komponenti asosiy model sifatida namoyon bo‘ladi. *“No daba crédito a sus ojos”* (El patito feo, p. 5) iborasida ko‘rish va bilish o‘rtasidagi bog‘liqlik buziladi. Ko‘z orqali olingan axborot ong tomonidan rad etiladi, natijada idrok va tafakkur o‘rtasidagi nomuvofiqlik yuzaga keladi. *“Echar un vistazo”* (Los músicos de Bremen, p. 44) iborasida esa ko‘rish jarayoni tezkor baholash vositasiga aylanadi. Bu yerda ko‘z faqat sezuvchi organ emas, balki qaror qabul qilish mexanizmi sifatida ishlaydi. *“Tiene ojos pero no ve”* (p. 49) iborasida esa fiziologik ko‘rish va kognitiv anglash o‘rtasidagi tafovut ochiladi. Bu birlik orqali bilish jarayoni faqat sezgi bilan cheklanmasligi ko‘rsatiladi.

Ekspressiv qatlamda somatik frazeologizmlar hissiy intensivlikni maksimal darajada kuchaytiradi. *“Apretó los dientes”* (Blancanieves, p. 85) iborasida g‘azab tashqariga chiqmaydi, balki tanada jamlanadi.

Tishlar bu yerda ichki bosimni ushlab turuvchi vosita sifatida ishlaydi. *“Apretó los puños”* (p. 87) iborasida esa emotsiya tashqi harakatga yaqinlashadi, ya’ni ichki zo‘riqish jismoniy harakat orqali ifodalanadi. *“Ponerse roja de furia”* (p. 89) iborasida esa emotsiya fiziologik belgiga yuz rangining o‘zgarishiga aylanadi. Bu esa hissiy holatni vizual tarzda kuchaytiradi.

Lingvokulturologik tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, somatik frazeologizmlar universallik va milliylik uyg‘unligida shakllanadi. Ispan tilida tana orqali ifodalangan holatlar ochiq va intensiv xarakterga ega bo‘lib, emotsiyalar bevosita nutqqa ko‘chiriladi. Masalan, yurak va ko‘z bilan bog‘liq birliklar hissiy holatni maksimal darajada oshirib beradi. O‘zbek tilida esa somatik frazeologizmlar ko‘proq ichki, nazoratlangan va ijtimoiy me’yorlarga mos shaklda ifodalanadi. Bu farq madaniy tafakkurdagi individual yo‘naltirilganlik va jamoaviylik ustuvorligi bilan izohlanadi.

Tahlil natijalari yana shuni ko‘rsatadiki, somatik frazeologizmlar tizimli xarakterga ega bo‘lib, har bir tana a’zosi ma’lum konseptual funksiyani bajaradi: bosh – nazorat va ong, yurak – hissiyot, qo‘l – ijtimoiy harakat, ko‘z – idrok. Bu funksiyalar tasodifiy emas, balki inson tajribasiga asoslangan konseptual model natijasidir.

Natijada shuni ta’kidlash mumkinki, somatik frazeologizmlar badiiy diskursda faqat tasviriy vosita emas, balki voqea rivoji, psixologik fon va qahramon xarakterini shakllantiruvchi asosiy semantik mexanizmlardan biridir. Ular orqali muallif o‘quvchiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi, chunki tana bilan bog‘liq obrazlar inson tafakkuriga eng yaqin va intuitiv qabul qilinadigan model hisoblanadi.

Xulosa

Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, somatik frazeologizmlar ispan badiiy diskursida tilning periferik emas, balki markaziy semantik va konseptual qatlamini tashkil etadi, chunki ular insonning jismoniy tajribasini abstrakt tafakkur bilan bog‘lovchi asosiy mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Tahlil jarayonida aniqlanishicha, bosh, yurak, qo‘l va ko‘z kabi somatik komponentlar tasodifiy emas, balki muayyan konseptual funksiyalarni bajaruvchi tizimli birliklar bo‘lib, ular orqali psixologik holat, emotsional tajriba, ijtimoiy munosabat va kognitiv jarayonlar badiiy matnda konkret va sezilarli shaklga keltiriladi. Shuningdek, somatik frazeologizmlar semantik va pragmatik jihatdan integrativ xarakterga ega bo‘lib, ular bir vaqtning o‘zida ma’no yaratish va emotsional ta’sir ko‘rsatish vazifasini bajaradi. Lingvokulturologik tahlil esa ularning universalligi bilan bir qatorda milliy-madaniy talqinlar bilan boyitilishini ko‘rsatdi, ya’ni ispan tilida somatik birliklar ochiq va intensiv emotsional ifoda vositasi sifatida faol qo‘llanilsa, o‘zbek tilida ular ko‘proq ichki nazorat va ijtimoiy me’yorlar bilan uyg‘unlashgan holda namoyon bo‘ladi. Demak, somatik frazeologizmlar inson tafakkurining jismoniy asosga ega konseptual modeli sifatida til va madaniyat o‘rtasidagi murakkab munosabatni ifodalovchi muhim lingvistik fenomen hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Batirxanova M.O. Somatik frazeologik birliklarning chog‘ishtirma tahlili // Problems and Scientific Solutions. – Melbourne, 2022.
2. Djalilova S.M., Normamatov O.O. Ispan va o‘zbek tillaridagi somatik frazeologizmlarning madaniy-semantik taqqoslanishi: o‘zbek talabalariga ispan tilini o‘rgatishda qo‘llash // “Yangi O‘zbekistonda tabiiy va ijtimoiy-gumanitar fanlar” respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – 2026. – Vol. 4, Issue 2.
3. Sidikova F.S.. Ispan tilidagi frazeologizmlar va ularning semantik xususiyati hamda tahlili // Лучшие интеллектуальные исследования. – ISSN 3030-3680.
4. Вакк Ф. О соматической фразеологии в современном эстонском литературном языке: Автореф. дисс. … канд. филол. наук. – Таллин, 1964. – С. 30.
5. Усманова Ш.Р. Ўзбек ва турк тилларида соматик иборалар: филол. фан. номз. … дисс. – Тошкент, 1998. – 162 б.